

ERINDRING OG GLEMSEL

Efat Ben-Ze'ev, Ruth Ginio og Jay Winter (eds.):

Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century

Cambridge University Press 2010, 234 s.

Margarete Myers Feinstein:

Holocaust Survivors in Postwar Germany 1945-1957

Cambridge University Press 2010, 340 s.

Sven Arvid Birkeland:

I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. verdenskrig

Gyldendal 2009, 528 s.

Lone Rünitz:

Diskret ophold. Jødiske flygtningebørn under besættelsen. En indvanderhistorie

Syddansk Universitetsforlag 2010, 298 s.

Der er intens bevægelse i udforskningen af Anden Verdenskrigs konsekvenser for det levede liv. Det er en bevægelse udover den snævre analyse af begivenhederne *under* krigen, og forskningen er teoretisk, såvel som empirisk nyskabende – også i synet på konsekvenserne af den kollektive erindring om krigen: for samfund, minoriteter og individer. Fire meget forskellige bøger – to danske og to udenlandske – afdækker alle nye aspekter af efterkrigstiden og udfordrer den måde, hvorpå det danske, men også det internationale samfund erindrer den fælles europæiske katastrofe.

De fire bøger har desuden det andet fællestræk, at de – mere eller mindre bevidst og konsekvent – anvender mundtlige vidnesbyrd i form af interviews som en integreret del af kildegrundlaget. Her udmærker de internationale bøger sig ved en reflekteret brug af *oral history*, mens Danmark til sammenligning sakker bagud i forhold til anerkendelsen af den voksende betydning, mundtlige vidnesbyrd tillægges – ikke mindst i Holocaustforskningen.

Antologien *Shadows of War. A Social History of Silence in the Twentieth Century* redigeret af Efat Ben-Ze'ev (Ruppin Academic Center, Israel), Ruth Ginio (Ben Gurion Universitet) og Jay Winter (Yale University) bryster sig af at være det første forsøg på særskilt at teoretisere og analysere betydningen og funktionen af tavshed i reaktionen på krig og voldelig konflikt. I ydmyghed over for emnets relevans, opfatter bidragydere selv antologien som et forskningsmæssigt startskud og inspiration til yderligere forskning.

Enhver, der beskæftiger sig med mindekultur og erindring, må også reflektere over tavshedens betydning. Det, der ikke bliver sagt eller det, som ikke mindes. Det er antologiredaktørernes holdning, at grænserne ikke går mellem erindring og glemsel, som polære størrelser, men argumenterer for et tredje selvstændigt fænomen med egne normer, koder, funktioner og praksis: *tavshed*. I indledningen anvendes den instruktive metafor, at erindring formes af glemsel på samme måde som kysten formes af havet – men at landskabet skal ses i tre dimensioner, dvs. også vertikalt, således at man indser, at skabelsen og erosionen af kystlinjen er dynamisk og ustabil. At der under overfladen er *deposits*, som først kommer til syne ved lavvande eller andre miljømæssige forandringer. Det er disse aflejringer, som er genstanden for antologiens analyser.

Tavshed er ikke fravær af lyd, men fravær af konventionelle sproglige udvekslinger. Det er et socialt konstrueret rum, hvor en gruppe mennesker anser det for upassende at tale om et særligt emne. Tavsheder kan være *liturgiske*, dvs. knyttet til sorgbehandling og syndsforladelse, de kan være *politiske/strategiske* og *essentialistiske* – det sidste i betydningen, at kun personer, som har direkte erfaring, kan og må udtale sig om begivenheden, mens alle andre skal forholde sig tavse.

Antologiens redaktører fastslår indlysende, at erindring forandrer sig radikalt over tid med forandringer i det enkelte menneskes liv og i dialog med omverdenen. Også erindringen er socialt konstrueret og tilhører således i den forstand heller ikke kun den gruppe, som har haft erfaringen.

Det er ligeledes evident, at tilbøjeligheden til at anskue erindring i et top-down perspektiv i relation til politiske magtrelationer inden for rammerne af nationalstaten trænger til revision. Som antologiens redaktører påpeger, udspiller krige og voldelige konflikter sig ikke længere kun mellem (national)stater. Desuden er begreberne "kollektiv erindring" og "national hukommelse" blevet upræcise og meningsløse, ikke blot gennem udvanding i dagligsproget, men også i kraft af befolkningsudviklingen i de vestlige lande, som i dag omfatter store minoritetsgrupper, som er tavse – fordi de er uden politisk stemme og ikke er en del af nationalstatens kollektive erindring. Mens erindring og glemsel var nationalstatens begreber, muliggør en teoretisering af tavsheden, at man i højere grad kan udforske erindringspraksis i det, redaktøren Jay Winter betegner som "en transnational tidsalder". Saliggørende er også redaktørernes generelle appel om præcision når som helst, det er muligt at konkretisere, hvem eller hvilke grupper, det er, som "erindrer" eller "glemmer".

Med et selvstændigt fokus på tavshed, kan forskningen i erindring og mindekultur komme ud af de påståede vanskeligheder indenfor forskningsfeltet, hvor krigsmindekulturen ifølge redaktørerne er endt som etnocentreret og romantisk ønsketænkning og desuden en indbringende aktivitet for museer og mindesmærker. Desuden kan forskningen dermed "undslippe Holocausts skygge", som efter redaktørernes opfattelse har favoriseret tale og fordømt tavshed om krig og vold

i en grad så det er blevet sakrosankt. Tavshed er moralsk neutral, men kan naturligvis – ligesom tale – anvendes på moralsk forkastelige måder.

Bogens forfattere kommer fra flere discipliner: historie, antropologi, kulturstudier og sociologi og behandler en serie forskelligartede cases spændende fra tyske værnemagtsoldater, over *Truth and Reconciliation Commission* i opgøret med Apartheid-styret i Sydafrika, til israelske soldaters kodeks for tavshed og tale i Israels uafhængighedskrig i 1948. Stærkest står imidlertid antologiens indledende teoretiske bidrag af hhv. Jay Winter og Eviatar Zerubavel (Rutgers University, New Jersey). Deres bidrag provokerer og inspirerer til refleksion over mønstrene i vor egen nationale erindring og hullerne i den nationale historiografi. Antologien er en uensartet genre uanset redaktørernes gode ide. Bidragydernes forskning bevæger sig ind, men mest ud af antologiens rammer, idet de nok reflekterer over tavsheden, men oftest har størst empirisk og analytisk styrke i forhold til det (ud)talte. Det er iøjnefaldende, hvor svært det viser sig at være i praksis at underbygge antologiens teoretiske pointe om brydningerne mellem erindring, tavshed og glemsel. Her er imidlertid godbidder og inspiration til enhver, der beskæftiger sig med krigens og voldens psykologi, nationale og individuelle konsekvenser af traumer og det 20. århundredes erindringspolitiske kampe.

Margarete Myers Feinstein er forsker ved University of California og bl.a. forfatter til bogen *State Symbols: The Quest for Legitimacy in the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic, 1949-1959*. Det er således en forfatter med solidt kendskab til tysk erindringskultur og de faktuelle forhold i efterkrigstidens Tyskland, men også til det bestående, overraskende rige empiriske kildemateriale til perioden. Det kan mærkes. Bogen *Holocaust Survivors in Post-war Germany 1945-1957* (2010) er baseret på et varieret og imponerende kildegrundlag i form af officielt kildemateriale fra blandt andet de allierede besættelsesmyndigheder, interviews, avisartikler og trykte beretninger.

Udtrykket *Holocaust Survivors* skal – og bliver – kvalificeret: Det drejer sig om jødiske Displaced Persons (DP) som fik ophold (eller forsøgte at få ophold) i allierede DP Camps i Tyskland. De jødiske DP'ere var tidligere partisaner og koncentrationslejr-fanger, og personer, som kom frem af deres skjul under falske identiteter eller fra lofter, kældre og ruiner, og som ikke ønskede at genetablere sig i Tyskland eller i deres tidligere hjemland. Hertil kom i løbet af 1946-47 200.000 overvejende polske jøder, som havde overlevet Holocaust i eksil i Sovjetunionen. I alt forblev 300.000 jødiske overlevende DP'ere i Tyskland. Det er deres historie, som udfoldes tematisk i bogen gennem analyser af (gen)begravelses- og mindehøjtideligheder, (gen)opdagelsen af kroppen som køn, børnenes vilkår, identitetsopbygning og endeligt emigrationen ud af Europa. Bogen er en ovenud læseværdig introduktion til forholdene i det kaotiske Tyskland i de første efterkrigsår, spændingerne mellem de besatte zoner – navnlig den britiske og amerikanske – og de politiske vinde, som skiftede meget hurtigt mod en inddæmning af tyskerne på vestlig side i optakten til den kolde krig.

Skildringen af livet for de jødiske overlevende, som havde gennemgået ubeskrivelige rædsler og mistet alle deres kære, er både sælsomt opbyggelig og forfærdende. Opbyggelig, fordi disse mennesker ikke var passive ofre, som overgav sig til sorgen og apatien, men tvært om aktører, som stædigt fastholdt deres ret til ordentlige leveforhold, æresoprejsning og emigration. Forfærdende, fordi de ofte blev mødt af skeptiske allierede, velmenende hjælpeorganisationer og modvillige tyskere. Hos de allierede forestillede man sig fra starten, at de mennesker, som det var lykket at overleve i koncentrationslejrene, måtte være ikke blot moralsk nedbrudte, men permanent defekte, fordi gode mennesker måtte være bukket under for rædslerne. Det prægede deres syn på de stædige overlevende og medførte fx accept af fordommene om, at jøder dominerende det sorte marked – helt i tråd med traditionelle stereotyper om den løgnagtige, pengegriske jøde. På trods af, at de domfældte sager om sortbørshandel i den amerikanske zone involverede et også relativt set forsvindende lille antal fordrevne jøder. Velmenende hjælpeorganisationer betragtede ikke overlevende som egnede forældre, og de arbejdede derfor på at få forældreløse børn ud af DP-lejrene. Herved tvang man børn og forældre, som mirakuløst havde overlevet og just var blevet genforenet, fra hinanden, og adskilte venner, som sårbart klyngede sig til hinanden i et forsøg på at etablere menneskelige bånd, når hjem, familie og barndom var borte.

Interaktionen med tyske naboer var dertil – for nu at sige det mildt – ikke gnidningsfri. Der var få, men ekstreme sager, hvor jødiske DP'ere mistede livet i slåskampe med tyske naboer, eller hvor jødiske kvinder fik fejlagtig eller utilstrækkelig lægehjælp under deres graviditeter og DP'ere – både børn og voksne – blev diskrimineret og hånet af åbenlyse antisemitiske årsager. Fortvivlende er imidlertid de mere generelle vilkår for sameksistensen. Det er Feinsteins pointe, at genbegravelse af jødiske ofre fra koncentrationslejre og dødsmarker resulterede i glemsel, ydmygelse og ansvarsforflygtigelse i stedet for som det var hensigten, at minde tyskerne om skyld og ansvar. En sag fra Floss kan tjene som eksempel: I april 1945 blev 39 jødiske ofre for en døds-march fra Buchenwald hastigt begravet i seks massegrave udenfor byen Floss. To af gravene blev pløjet op af en lokal landmand, som faktisk godt vidste, at ligene lå der. I august 1946 tvang de amerikanske besættelsesmyndigheder lokale nazister til at grave ligene op. De blev derefter kørt i ligtog 60 km gennem en række småbyer og genbegravet på den jødiske kirkegård i Floss. Lokale tyskerne blev beordret til at bevidne ligtogget. Repræsentanter for de lokale tyske myndigheder i området gik bag kisterne sammen med amerikanere og jødiske DP'ere. 4 år senere forespurgte the International Tracing Service (ITS) under Røde Kors de lokale myndigheder i Floss om forløbet. Borgmesteren oplyste med tydelig mishag, at "31 eller 32" lig var blevet gravet op og genbegravet, men at man ikke var i besiddelse af dokumenter til bekræftelse af begivenheden. Da ITS pressede på, hævdede man nu, at ofrene slet ikke var døde under marchen; de var døde under et allieret bombardement mod en fangetransport i tog! De tyske myndigheder foreslog tilmed, at ofrene slet ikke

var jøder, men sovjetiske krigsfanger. I Floss fik man dermed distanceret sig fra ethvert medansvar for folkemord og udvisket det skamfulde minde om genbegravelsen i 1946.

Læseren er i gode hænder hos Feinstein. Der er ikke nogen mistænkelig sten, som forbliver urørt. I Neunberg vorm Wald hævdede chefen for *die Landspolizei* over for de amerikanske besættelsesmyndigheder, at en velrenommeret tandlæge, som tilmed havde tilbudt gratis tandlægehjælp til jødiske overlevende, var død af sine kvæstelser, da det kom til sammenstød med jødiske DP'ere i 1946 under en genopgravning af ofre for en døds-march. Feinstein kan imidlertid afdække, at tandlægen havde været medlem af NSDAP, at han havde hånet de jødiske DP'ere og formentlig tilbudt de gratis tandlægeeftersyn i et forsøg på at fremskynde sin personlige denazificeringsproces. Han døde heller ikke af sine (mulige) sår, men fortsatte sin tandlægepraksis i byen til sin død i 1968. Det er godt håndværk.

Definitionen af den gruppe af overlevende, som er genstand for bogen – jødiske DP'ere i Tyskland – er central for den eneste virkelige indvending mod bogen. Feinsteins hovedkonklusion er, at vilkårene og den ideologiske påvirkning i DP-lejrene ikke bare genskabte, men *revitaliserede* en jødisk identitet hos de overlevende. Den jødiske revival ses ikke alene i den rituelle praksis i DP-lejrene; omskæring, bryllup og begravelse, i skabelsen af nye jødiske kønsidentiteter, en fælles Holocausterindring, forkastelsen af Diaspora-kulturen og en identifikation med det zionistiske krav om et jødisk hjemland i Palæstina. Bogen er båret af en solidaritet med og respekt for de overlevende, som imidlertid bliver en tendens, når Feinstein tvært imod og langt ud over, hvad vidnerne faktisk selv siger og tvært imod fakta hævder, at de overlevendes jødiske identitet kom styrket ud af Holocaust, og at Holocaust fungerede som et opgør med assimilationstanken. Det var nemlig kun 6% af de sekulære Holocaustoverlevende, der blev religiøst praktiserende efter krigen, og kun 57% af de jødiske DP'ere endte med at emigrere til Israel.

Det er ikke entydigt empirisk underbygget, at de overlevende generelt blev mere jødiske. Snarere voksede en sådan jødisk identitet ud af Holocaust, som tilfød en jødisk identitet sideløbende med en (ofte stærk) national identitet, og det vel at mærke en jødiskhed, som var forbundet med slægts- og historiebevidsthed, snarere end traditionelle ritualer og religiøs praksis. Det er en frihed til at være jøde, som er vokset i takt med øget kendskab til og anerkendelse af Holocaust hos ikke-jøder.

Feinstein fremhæver faktisk andetsteds i bogen at de overlevende var jøder i meget forskellig forstand med hensyn til sprog, nationalitet, politisk og kulturel orientering og religiøs overbevisning. Dette billede af diversitet formår hun imidlertid ikke i tilstrækkelig grad at integrere med påstanden om jødisk revitalisering efter Holocaust.

Hertil kommer, at konklusioner omkring genstanden for hendes bog, de jødiske DP'ere – som netop *ikke* ønskede at blive på gerningsmændenes jord, som net-

op ikke ønskede at vende hjem til deres tidligere hjemland – *ikke* kan overføres på jødiske overlevende generelt: Som bekendt blev 423 danske jøder befriet fra Theresienstadt i 1945. Traumatiserede af deres oplevelser skulle de genetablere sig i Danmark, forholde sig til de andre, der havde været i Sverige og til de mange, der var døde. Men de ville hjem. Det samme ville tusindvis af hollandske, franske, italienske og norske jøder.

Forestillingen om en fælles jødisk identitet skygger desuden for analysen af potentielle og reelle konflikter mellem typer af overlevende. I årene efter krigen var det således kun overlevende fra ghettoer og kz-lejre, som anerkendtes som "rigtige" Holocaust-overlevende, mens børn og voksne, som havde levet i skjul havde været "heldige" og ikke mødte forståelse og anerkendelse af deres traumer.

Betydningen af Holocaust for jødisk identitet overalt i Europa er heldigvis et forskningsfelt i rivende udvikling. Bidragene på den seneste – tredje – konference *Beyond Camps and Forced Labour: Current International Research on Survivors of Nazi Persecution* på Imperial War Museum i London, januar 2009 lover godt for de kommende år.

Sven Arvid Birkeland er læge og seniorforsker ved Rehabiliterings- og forskningscentret for Torturofre, hvor han bl.a. har arbejdet med modstandsfolk og kz-lejrfanger. I 2007 udkom bogen *Taget af tyskerne. Danskere i 2. Verdenskrig*, som omhandler efterlivet for danske ofre for tortur, baseret på interviews med ofre og deres pårørende. Det er også gennem arbejdet med torturofre og sorg- og erindringsbearbejdning, at han stiftede bekendtskab med fænomenet "genbegravelser" i forbindelse med borgerkrige og diktaturer i den 3. verden og på Balkan. Det ledte forfatteren til opdagelsen af, at man i Danmark havde udfoldet samme bestræbelser efter besættelsens afslutning.

Efterforskningen resulterede i bogen *I krigens kølvand. Danske skæbner efter 2. verdenskrig* udgivet i 2009. Det er godt set, at den praksis, som kan virke anmasende og makaber, og som ofte fortolkes som etnisk og kulturelt betinget, tværtimod er universel og et vigtigt redskab i den individuelle såvel som nationale bearbejdning af traumatiske begivenheder. Bogens emne skal desuden hilses velkomment al den stund, at den bestående udforskning af den svære overgang mellem krig og fred i Danmark er særdeles begrænset. Det lukkede kredsløb 9. april 1940-5. maj 1945 præger fortsat megen dansk besættelsestidsforskning.

Overordnet tjener det til forfatterens hæder, at han har benyttet dele af det store og stort set ukendte kildemateriale efter Erstatningsrådet, som først ved årsskiftet 2008/09 overgik til Rigsarkivet. Indtil da befandt arkivet, som samlet består af 1000 kasser, sig i kælderen under den Sociale Sikringsstyrelse. Lov om Erstatning til besættelsestidens ofre blev vedtaget af den danske rigsdag den 1. oktober 1945 i erkendelsen af det store behov for offentlig hjælp til de mennesker, hvis tilværelse var slået i stykker af krigens begivenheder.

Bogen beretter fortrinsvis gennem lange citater fra officielle dokumenter og lange uddrag af interviews gennemført af forfatteren. Bogens undertitel *Danske skæbner efter 2. verdenskrig* er en passende betegnelse for det meget brede spektrum af emner, som behandles i bogen: fra kvinden, der stod tre et halvt år i japansk fangenskab igennem med sin lille søn, over den danske frontsøster ved slaget ved Kursk, til sønnen af en tysk soldat, som blev dræbt under minderydningen ved Lemvig. Det er mange beretninger og mange historier. For mange historier. Uden en samlende tematik stritter de mange fine vidnesbyrd desværre i alle retninger og forbliver ubrugelige til andet end den frustrerende konklusion, at krig kværner menneskers liv til uigenkendelighed.

Lad det være sagt med det samme. *I krigens kølvand* er ikke nogen god historiebog. Introduktion til den historiske sammenhæng og Erstatningslovens kontekst er meget beskeden, og bogen forholder sig ikke til de teoretiske begreber, som meningsfuldt benyttes om den erindringskultur og -praksis, som både genbegravelser, mindsten og vidnesbyrd skal analyseres i forhold til. Hvad er det for et universelt behov mennesket til alle tider og i alle kulturer har for at finde deres døde og give dem en værdig begravelse? Hvilken rolle spiller begravelser og mindehøjtideligheder for den kollektive såvel som den individuelle erindring om begivenheden? Hvilke politiske, nationale og etniske interesser er i spil? Det er beklageligt, at man kun finder tilfældige antydninger af svar i Birkelands bog.

Bogen har en hvinende mangel på kildehenvisninger, som gør det umuligt at orientere sig i det benyttede kildemateriale. Breve og officielle dokumenter citeres uden henvisning til proveniens eller arkiv. Bogens fotografier er ligeledes i mange tilfælde uden proveniens og ofte uden dato- eller stedsangivelse. En kildeangivelse som "I Erstatningsrådets arkiv findes en avisnotits" er ikke seriøst fagligt arbejde. Arkivet består som omtalt af 1000 kasser! Hvis man derfor havde håbet, at bogen kunne være en introduktion eller nøgle til Erstatningsrådets arkiv, bliver man således skuffet. Selv om bogen er præget af lange uddrag af dokumenter fra arkivet, herunder beretning om opsporingsrejser til bl.a. Tyskland, USSR og Polen er de ikke udvalgt og citeret efter systematiske eller repræsentative formål.

I betragtning af den vægt, der i bogen lægges på interviews med vidner, er det uheldigt, at vi intet får at vide om interviewenes tilblivelsesomstændigheder, anvendt metode og eventuel tilgængelighed. Om der er tale om sjusk fra forlagets eller forfatterens side er uklart, men det fremtræder det ofte grafisk uigenemskueligt, hvornår der er tale om citat fra kilder (herunder interviews) eller forfatterens genfortælling. Bogen havde vundet ved ikke bare én, men adskillige redaktionelle gennemsyn. Manglen på noter og henvisninger og den sjuskede citatpraksis er dårligt fagligt arbejde, uanset forfatterens faglige baggrund.

Søger man et samlet overblik over omfanget af dødsfald og genbegravelser, finder man det desværre ikke i Birkelands bog. Den slags optællinger og analyser, må læseren selv foretage på baggrund af bogens meget spredte oplysninger,

hvor det endda er usikkert, om oplysningerne er komplette eller korrekte. Om antallet af lig, som blev opgravet i Ryvangen anføres på samme side 30 både 202 og 204 lig. Side 41 anføres både 105 og 106 om det antal, der blev begravet i Mindelunden, ”medens 9216 blev ført til hjemstedskirkegårde”. Det er sørme nye tal for modstandskampens ofre.

Men bogen har imidlertid kvaliteter. De skal findes på et emotionelt og pædagogisk niveau. I bogens hjerteskerende citater fra mødre, som eftersøger deres døde sønner; modstandsmændenes børns lange vej til en forståelse af fædrenes valg af en politisk kamp over familielivet; og krigsveteraners bevægende beretninger om krigens gru og lange eftervirkninger. Bogens citerede uddrag af beretninger fra forsøgene på at opspore døde og strandede – både koncentrationslejr-fanger og faldne på slagmarkerne – er elementært fængende læsning. Bogens styrke er overordnet, at den bør inspirere til systematisk udforskning af de processer, som leder et samfund fra krig til fred, de institutioner og praksisser, der skabes i krigens kølvand og den erindringskultur, som gør både det enkelte menneske og samfundet i stand til at forvinde dramatiske og traumatiske begivenheder og omsætte dem i kunst, film og både gode og dårlige bøger.

Lone Rünitz afslutter med bogen *Diskret ophold. Jødiske flygtningebørn under besættelsen* (2010) et tiårigt forskningsprojekt i dansk flygtningepolitik i Hitlertysklands skygge. Bogen er, om man så må sige, en uafhængig fortsættelse af den store undersøgelse af dansk flygtningepolitik 1933-1945, som blev udført på det tidligere Dansk Center for Holocaust og Folkedrabsstudier (fra 2002 en del af DIIS, Dansk Center for Internationale Studier). Vi er som altid i gode hænder hos flygtningepolitikforskningens *grande dame*. Med sit indgående kendskab til personer, strukturer og kontekst og imponerende arbejde med de tusindvis af flygtningesager, som findes under Rigspolitichefens arkiv i Rigsarkivet, får læseren saglig og præcis analyse og information. Rünitz's varemærke er den afdæmpede, nærmest flegmatiske indignation. Tørt konstaterer hun de danske myndigheders kynisme og de jødiske flygtningebørns fortvivlende skæbner. Deres situation taler også deres eget tydelige sprog.

På initiativ af en gruppe handlekraftige kvinder under Danske Kvinders Nationalråd, indledtes i 1938 inspireret af engelsk eksempel indsatsen for at redde unge tyske, østrigske og tjekkiske jøder ud af det stadigt farligere tyske interesseområde. Kvinderne planlagde at redde 1000, men fik kun 320 børn og unge ud. Børnene havde ikke nemme vilkår. Revet ud af deres middelklasseprægede, urbane hverdag, adskilt fra familie og venner, med hvem det blev stadig vanskeligere at kommunikere, blev de placeret hos landbrugsfamilier, som ikke altid havde forståelse for børnenes svære situation – og ikke altid forstod deres opgave som humanitær. Da aktionen mod de danske jøder kom i oktober 1943, var børnene sårbare. 43 – hvert fjerde barn – blev arresteret og deporteret til Theresienstadt. De kom alle (med en undtagelse, da han sad i Theresienstadts fængsel) med de hvide

busser til Sverige i april 1945. 83 vendte hjem til Danmark efter befrielsen, og 60 fik siden – under store vanskeligheder – dansk statsborgerskab.

Det er glædeligt at konstatere, at Rünitz overskrider både de nationale og periodemæssige begrænsninger, som har været karakteristiske for dansk besættelsestidsforskning. I *Diskret ophold* får vi også historien om livet efter krigens afslutning, om de afsindige fortsatte restriktioner og kontinuiteten i dansk flygtningepolitik trods krig og folkemord. Flygtningebørn, som efter krigen tog tilbage til Tjekkoslaviet for at lede efter overlevende slægtninge, konstaterede ikke blot, at alle var borte, men også, at de nu blev nægtet opholdstilladelse i Danmark: "At deres familie er udryddet er naturligvis en tung skæbne, men den deler de jo med millioner andre", tilføjede sagsbehandleren lakonisk. Først i 1954 kunne flygtningebørnene søge og opnå dansk statsborgerskab. Da havde de flygtningebørn, som havde valgt at blive i Sverige efter flugten i 1943, haft svensk statsborgerforhold i 10 år.

Desuden indleder Rünitz bogen med et fremragende kapitel om "Hjælp til nødstedte børn i Europa" før Holocaust. Det er en genistreg, at en nøgtern gennemgang af dansk hjælp til tyske børn efter 1. verdenskrig, til Wiener- og finnebørn, udstiller manglen på officiel og folkelig opbakning og dermed betydningen af antisemitiske fordomme i forhold til de jødiske børn, som desperat forsøgte at undslippe Hitler. Til sammenligning havde næsten 4000 finske børn haft ophold i Danmark i løbet af krigsårene.

Aliya-børnene har været en overset gruppe i forhold til både de tyske og jødiske flygtninge generelt og i forhold til de jødiske unge, som fik ophold i Danmark som landvæsenselever. Sidstnævnte fik, hvad Rünitz også betegner som deres "udglattende" hovedværk i Jørgen Hæstrups *Dengang i Danmark. Jødisk Ungdom på træk 1932-1945* fra 1982. Der er naturligt nok gentagelser i forhold til konklusionerne i Rünitz's omfattende forfatterskab, men nu har børnene omsider fået deres egen værdige og skarpe historie.

Både Rünitz's og Birkelands bøger udfordrer den nationale kollektive erindring om Danmarks rolle under verdenskrigen. På den måde flytter de 'kystlinjen' mellem erindring og glemsel og afdækker områder, som i generationer har været omgærdet af tavshed. Begge fastholder fokus på skyggesiderne af Danmarks samarbejde med besættelsesmagten og på de mange skæbner, som befandt sig udenfor Danmarks grænser, eller hvis erindring i mange år ikke harmonerede hverken med den nationale mindekultur eller historievidenskabens resultater. Det er prisværdigt, at de begge omhandler den svære efterkrigstid og peger mod systematisk udforskning af de langtrækkende konsekvenser af krigens traumer. Under Dansk Jødisk Museums forskningsprojekt om "Danske jøders krigsoplevelser 1943-45" indsamles og dokumenteres i stort nyt kildemateriale i form af både vidnesbyrd og traditionelle kilder. I kraft af dette arbejde, bliver det klart, at der forsat er mange temaer under overfladen og larmende tavshed om sider af de danske jøders historie under Anden Verdenskrig. De danske jø-

der forsvinder således traditionelt ud af historiebøgerne det øjeblik, de krydsede den nationale grænse – enten på fiskerbåden på vej til sikkerheden i Sverige eller som deporterede i kreaturvogne med kurs mod koncentrationslejren Theresienstadt. På samme måde er vilkårene for deres hjemkomst til Danmark i 1945 stort set uudforskede. Udvidelsen af den historiske erkendelse – nye forskningsresultater – rykker kun gradvist den kollektive og individuelle erindring.

Det er en proces, som i sig selv kalder på undersøgelse. Reflekteret brug af oral history kan lokke den tavse historie frem af glemslen og øge bevidstheden om de omtalte *liturgiske, politiske* og *essentialistiske* årsager til tavshed og synliggøre de aktører – i antologien *Shadows of War* betegnet som ”erindringsaktivister”, som rykker grænserne for, hvad der må siges. Den store internationale opmærksomhed og politiske prestige, der knytter sig til mindekulturen omkring Holocaust, har muliggjort, at de overlevendes stemmer nu høres og bevares for eftertiden. Det har også gjort det muligt at belyse andre ofre og åbne for traumer, som ikke skyldtes krig og besættelse, men den kaotiske efterkrigstid på grænsen til den kolde krig. Den store diversitet blandt ofrene for nazisternes antisemitiske forfølgelse, både hvad angår socioøkonomiske status, kultur, ideologisk overbevisning og religiøs praksis gør det muligt at udforske både integrations- og assimilationsvilkår og -dilemmaer og spørgsmål om tilhørsforhold og jødisk identitet efter katastrofen.

Det er sidste udkald for at udnytte potentialet i oral history – inden tavsheden sænker sig over den store krig.

SOFIE LENE BAK
PROJEKTLEDER, PH.D.
DANSK JØDISK MUSEUM